

२४. श्री राजेश्वर देवकोटा

[संवत् २०५३ सालको पुरस्कार 'जगदम्बा-श्री' र 'मदन पुरस्कार' प्राप्त गर्नेहरूमध्ये 'जगदम्बा-श्री' पुरस्कार प्राप्त गर्ने म्यान्मा (वर्मा) का श्री ठाकुरप्रसाद गुरागाईंको अनुपस्थितिको कारण यो साल पनि यी पुरस्कारहरू दुई भिन्न समारोहहरूमा समर्पण गरियो । संवत् २०५४ साल आश्विन २१ गतेको दिन आयोजित समारोहमा २०५३ सालको 'मदन पुरस्कार' 'नेपाली राष्ट्रिय ऋण्डा' भन्ने ग्रन्थको लागि त्यसका रचयिता श्री दयाराम श्रेष्ठलाई समर्पण गरियो । त्यस अवसरमा तत्कालीन राष्ट्रिय सभाका सदस्य श्री राजेश्वर देवकोटाले दिनुभएको प्रवचन । यो प्रवचन 'नेपाली' त्रैमासिक अङ्क १५२ बाट उद्धृत गरिएको हो । स्मरणीय छ त्यसै साल आश्विन २३ गते आयोजित समारोहमा श्री ठाकुरप्रसाद गुरागाईंलाई संवत् २०५३ सालको पुरस्कार 'जगदम्बा-श्री' समर्पण गरियो (हेर्नु 'नेपाली' अङ्क १५२ पृ. २६)]

सभापतिजी तथा उपस्थित महिला तथा सज्जन वृन्द !

सचिवजीले मलाई राजनीति नबोल्ने आग्रह गर्नुभएकाले मैले साहित्यिकहरूको समस्याबारे भाषाण लेखेर ल्याएको छु । म त्यही यस विद्वत्समाजमा पढी सुनाउँछु । आजको समस्या साहित्यिकहरूका समझमा चन्द्रमामा मनुष्यले पदार्पण गरे पनि चन्द्रमाले रसिकहरूलाई दिने आल्हादमा अन्तर परेको छैन । विज्ञानको विस्तारले मनुष्यका भावानात्मक अनुभूतिमा केही प्रभाव पार्न नसक्ने रहेछ ।

मनुष्यका अन्तर्निहित शाश्वत् सत्यलाई विज्ञानले, कुनै घटनाले र कालको अवधिले पनि बदल्न सक्दो रहेनछ । त्यस सत्यलाई कुन रूपमा र रसमा प्रकट गर्ने-अनुभूति गर्न सक्नेहरूमा त्यो शक्ति छ । त्यस्ता शक्तिवान्हरू साहित्यकार हुन् किंवा कवि हुन् (साहित्य शब्द जति व्यापक रूपमा प्रयुक्त भइरहेको छ त्यो त्यति नै अर्थहीन भएको छ, त्यसकारण साहित्यलाई काव्य भन्ने गर्दा केही अर्थ निस्किएला ।)

विज्ञानले कविहरूलाई अलिकति अनुशासित भने गरिदिएको छ, हाभा प्राचीन कविहरूलाई कल्पना गर्न जति स्वच्छन्दता थियो नयाँ-नयाँ अन्वेषण र आविष्कारले आधुनिक कविलाई त्यस स्वच्छन्दतामा केही अङ्कुश लगाइदिएको छ । पृथ्वी चल र गोलाकार छ भन्ने ज्ञान प्राप्त नहुँदासम्म सूर्यचन्द्र हाभा बरिपरि घुम्ने,

उनका अगाडि हामी नै घुम्दा रहेछौं - यो हामीलाई अहिले पछि थाहा भएको हो। आजका कविलाई स्वच्छन्द कल्पना गर्न नयाँ ज्ञान वा विज्ञानले केही अडकुश लगाएको छ।

आजको समाजमा विज्ञान अर्थात् वैज्ञानिक ज्ञान र उपकरणविना पनि जीवन चलिरहन सक्छ। तर वैज्ञानिक दृष्टिकोण विना जीवन चलन सक्दैन। हरेक मनुष्यले आफ्नो अतीतलाई समेत वैज्ञानिक दृष्टिकोणले अध्ययन गर्नु पर्छ। हाम्रा वेद उपनिषद्हरू विज्ञान होइनन् किनभने विज्ञानको क्षेत्र नै सीमित छ। वेद र उपनिषद्को चिन्तनको व्यापकताभित्र सम्पूर्ण विश्व र काल पर्दछन्। विज्ञानले जतिसुकै प्रगति गरे पनि यसको क्षेत्र नै सीमित छ। विज्ञानले 'कसरी' को उत्तर दिन्छ। तर 'किन'को दिन सकेको छैन। न्युटनको गुरुत्वाकर्षणको सिद्धान्तले गुरुत्वाकर्षण कसरी हुन्छ भन्ने कुरा हामीलाई बताउँछ तर त्यस्तो किन बन्द्यो, कसले बनायो भन्ने विषयमा विज्ञानले केही भन्दैन। यस्तै अर्को कुरा पदार्थका प्राणीका व्यवहारहरू कसरी यसप्रकार चलिरहेछन् भन्ने कुरा विज्ञानले बताइदिन्छ, तर कुन व्यवहार असल कुन खराब भन्ने कुरा पनि विज्ञानले भनिदिँदैन। यसकारण विज्ञानको सीमित घेराबाट मनुष्यलाई आवश्यक आहार प्राप्त हुन सक्दैन। यस प्रयोजनको निमित्त कला, साहित्य, धर्म, दर्शन र विज्ञान सबै क्षेत्रबाट मनुष्यले आफूलाई आवश्यक आहार वा शक्ति आर्जन गर्नुपर्छ।

सीमित विज्ञानको घेराबाट असीमित संसार हेर्न सकिन्न, सांसारिक पदार्थका व्यवहारहरू बुझ्न सकिन्न। यी पदार्थहरूलाई चलाउने कोही छ भन्ने कुरा मान्नु पर्छ। सो नमान्नेलाई विज्ञानले केही विकल्प दिएको छैन। भौतिकवादीहरू विशेषतः इन्द्रात्मक र ऐतिहासिक भौतिकवादीहरू प्रत्येक वस्तुलाई प्रकृतिको विकास क्रमको परिणाम हो भन्छन्, मनुष्य स्वयम् यसका मस्तिष्क र चिन्तन एवम् मनन पनि विकास क्रमकै उच्चभावस्था हुन् भन्छन्। तर पनि मूल प्रश्न त रही नै रहन्छ। प्रकृतिको यस्तो सञ्चालन किन र कसले गरिरहेछ त? यसैकारण यस सम्पूर्ण ब्रम्हाण्डका अधिष्ठाता एवम् सत्ताको अस्तित्व स्वीकार गर्नुपरेको हो र यस्तो सत्ताको अस्तित्व मान्नु एक धर्म हो। यस्तै धर्मको कल्पना र स्थापना गर्ने शक्तियवान्हरू कवि हुन्। कवि कति शक्तियवान् हुन्छ? दर्शनमा मतभेद हुन्छ, विज्ञान अधुरै छ, यो विस्तारको दिशामा भएकाले यसको खण्डन होला वा यसमा थपघट पनि होला। तर साहित्यको न खण्डन हुन्छ, न यो कहिल्यै पुरानो हुन्छ। खगोल भूगोल केही नभिले पनि प्राचीन साहित्य नवीन भएरै जीवित छ। विज्ञानले अहिले पदार्थमा जे छ त्यो देखाइदिन्छ, साहित्यले त जो अहिले छैन, देखिँदैन त्यो पनि देखाइदिनेछ। त्यो हाम्रा मनीषीहरूले भनिसकेका छन्- कवयः क्रान्तदर्शिनः। काल र समाजसित आत्मसात कवि लेखकहरू भौतिको परिणति छुट्याउन समर्थ हुन्छन्। जसले वर्तमानलाई राम्रोसित बुझेको छ त्यसले स्वाभाविक रूपले भनिदिन्छ। हृदयले अनुभूति गर्नेहरू स्वाभाविक रूपले

भविष्य वृद्धन् । कवि स्वाभाविक शक्ति हो त्यसकारण त्यो सधैं शाश्वत हुन्छ । कति काल विते कति देश परिवर्तित भए साहित्य पुरानो भएन, क्रान्तदर्शीको अर्थ यही होला ।

साहित्य के हो ? साहित्य के होइन ? सिद्धिचरणको जस्तो कविता धेरैधेरैले लेख्न सक्छन् । छट्ट हेर्दा यस्तो कविता कमले लेख्न सक्ने जस्तो छ तर त्यस्तो कविता सिद्धिचरणले वाहेक अरूले लेख्न सकेन । सिद्धिचरणको कविता उनका अन्तर्मनबाट प्रस्फुटित भएको हो, त्यसै अरूले पनि लेखिदेलान् त्यो कृत्रिम, बनावटी हुन्छ । कुन कविता हो कुन होइन सहृदयी पाठकले कहाँ कविसित सहानुभूति गर्छ । यस्तो हार्दिक प्रेम र सहानुभूति पाउने नेपाली कविहरूमा सिद्धिचरण र लक्ष्मीप्रसाद मूर्धन्य छन् । उहाँहरूले स्तुतिगान पनि गर्नुभएको छ । त्यसै कविता अरू कविले लेखे त्यसको आलोचना हुन्थ्यो होला तर उहाँहरू आलोचनाभन्दा माथि हुनुहुन्छ । निष्पाप र निष्कपट जसमा कुनै कृत्रिमता पनि छैन त्यसको आलोचना हुँदैन ।

काव्य शास्त्रको इतिहास पुरानो छ । कविता लेख्न प्रारम्भ गरिएदेखि नै संगसंगै त्यसको रसास्वादन गर्ने र प्रतियोगितामा पहिला, दोस्रा छुट्टयाउनेहरू भए होलान्, जुन स्वाभाविक हो । काव्य शास्त्रको लेखिएको इतिहास नै प्राचीन भइसकेको छ, यस शास्त्रका पहिला प्रणेता अरस्तुलाई मान्ने गर्छन्, यो निरन्तर लेखिइरहेको छ । यस शताब्दीमा धेरैधेरै लेखियो तर अहिलेसम्म काव्य वा साहित्य परिभाषित भएको छैन, काव्यको आलोचनाको निमित्त अनेक पद्धतिको प्रयोग भएको छ, तर यसको आकलन हुन सकेको छैन, कुनै आलोचना पद्धति मान्य भएन, निरन्तर यसका पद्धतिमा श्रृङ्खला मात्र बढेको छ । आलोचनाका पद्धतिको अन्वेषण किंवा विस्तार हुँदै जाँदा वस्तुवादी आधारमा अर्थात्, वस्तुगत आदर्शलाई दृष्टिमा राखेर साहित्यको मूलयाङ्गन गर्ने एक परिपाटी पनि स्थापित भयो । यो स्वाभाविक थियो । विगत डेढ शताब्दीमा सबभन्दा बढी प्रभावित पार्ने एउटै व्यक्तित्व मार्क्स रहेका छन्, यो प्रभाव कुनै रूपमा निरन्तर प्रभावशाली नै रहने नै हो तापनि यस शताब्दीमा त सम्पूर्ण चिन्तन र क्रियाको धुरी नै मार्क्सवाद रहेको छ । यसप्रकार मार्क्सवादी प्रभाव साहित्यमा र आलोचना पद्धतिमा पर्नु स्वाभाविकै छ । साहित्यलाई एक आदर्श र प्रेरणाको रूपमा ग्रहण गर्ने बानी बसेकाहरूलाई साहित्यको वस्तुवादी मूल्याङ्गन त्यति बुझ्न सकिन्न तापनि वस्तुवाद यस शताब्दीको एउटा यथार्थ हो । यस मार्क्सवादी यथार्थको स्थापना गर्न लगभग त्यसै कालका आर्का विचारक डार्विनले सहायता पुऱ्याए । मार्क्स र डार्विन जीवनका प्रत्येक क्षेत्रमा असर पार्न सफल भएका छन् भने त्यसपछिका आर्का विचारक फ्रायडले पनि जीवनलाई यथार्थ बुझ्न सहायता गरेका छन्, जसको प्रभाव लेखकहरूमा व्यापक रूपले परेको छ । यस शताब्दीलाई नै प्रभावित पार्ने यी तीन मनीषीहरूका कारण मनुष्यका चिन्तनले जति द्रुत गति लियो,

कुनै विचारले स्थिर भएर आफ्नो स्थान बनाउनु सकेन, एकपछि आर्को विचारको भृङ्खला थपिनका लागि आधार दिने प्रमुख व्यक्तिहरू यिनै हुन् । यस शताब्दीलाई विज्ञान र प्रविधिको विकासले प्रभावित पार्नु स्वाभाविक छ । यसै शताब्दीको पूर्वार्धमा दुइटा विश्वयुद्ध भए जसले संसारका देशहरूलाई धेरै नजिक पारिदियो, चेतनाको स्तर आम रूपमा धेरै माथि उचालिदियो । विनासको पक्ष त छुट्टै छ, तर चेतना, पछौटे र उपनिवेशवाट पीडित राष्ट्र-राष्ट्रमा जागृत गरिदिने विश्वयुद्धहरूको पनि भूमिका छ ।

यस प्रसङ्गमा अब नेपाल हाफ्रो राष्ट्र र यसलाई बलियो बनाउने साहित्यकारहरूको विशेष भूमिका रहोस् भन्ने अभिप्रायले नेपाल राष्ट्रको यसको आफ्नो व्यथा साहित्यिकहरूमा पेश गर्न चाहन्छु ।

नेपाल राष्ट्र बल अर्थात् सैन्यबलले आर्जित भएको हो र सैन्यबलले एवम् शान्तकहरूका विवेक एवम् चातुर्यले धानेर राखेको हो । तर अब राष्ट्र यस्तो बलमा अडिन सक्तैन । राष्ट्रको अर्थ बदलिइसकेको छ, जनचेतना र एकतामा अडिएको मुलुकलाई राष्ट्र भनिन्छ । नेपाल राष्ट्र नयाँ रूपमा संसारका समक्ष प्रस्तुत हुन चाहन्छ । यो विकसित होस्, आर्थिक दृष्टिले सम्पन्न होस् । सम्पन्नता आवश्यक परिवेश हो तर राष्ट्रको आत्मा सिद्धान्तमा सङ्गठित र चेतनशील जनता हो । राष्ट्रको रूप परिवर्तन हुन लागिरहेको यस संक्रान्ति कालमा सबै देशवासीको उत्साह र योगदान अपेक्षित छ भने देशवासीलाई बाणि दिने सरस्वतीका वरदपुत्रहरूको त विशेष दायित्व छुट्टै छ । समाजले उनीहरूसित अधिक आशा राखेको हुन्छ । कुनै धनी, ज्ञानवान् र विद्वान् बन्न खोजेर प्रयत्न गर्दा बन्न सकून् तर कोही कवि बन्न सक्तैन । केही देवी जस्तो, केही सहज जस्तो विशिष्ट शक्ति निहित नभई कोही कवि कलाकार हुन सकेको देखिएन । राष्ट्रलाई नयाँ स्वरूप दिन, विकृतिर उन्मुख रहेको समूहलाई बाटो देखाउन कवि कलाकारहरू सक्षम हुन्छन् भन्ने विश्वास समाजले गर्न खोजेको छ ।

अहिले जातीयता र क्षेत्रीयताको भावना जागेको छ, निराशा (फ्रस्ट्रेसन) र अतिवादको संचार भएको छ । सामान्यतः यो स्वाभाविक हो, चेतना आयो त्यसका क्षेत्रीय र जातीय परिधिहरू समात्न, समाजमा बढ्दो असमानताले निराशा र अतिवादी धारालाई प्रश्रय दियो । राष्ट्रप्रति निष्ठा र प्रतिबद्धता कायम नभएसम्म विसङ्गति र विच्छुद्दखलता बढिरहन्छ । यस्तैमा कवि कलाकारहरूको योगदान चाहिएको छ । जुन विकृत दिशामा समाज बहकिइरहेको छ त्यसैको अभिव्यक्ति दिने कलाभन्दा भविष्यको बाटो देखाउने कला आजको हाफ्रो राष्ट्रको आकाङ्क्षा हो ।

मैले माथिदेखि नै धेरै गन्थन लेखेँ, मेरो गन्थन श्रोता र पाठकहरूलाई ऊर्को लारनु स्वाभाविक छ । यी सबै गन्थन बिन्ती बिसाउनको तात्पर्य छ- कुनै त्यही

विषय अरूलाई बुझाउनुभन्दा आफूलाई बुझाउन गाह्रो हुन्छ । मैले भन्न खोजेको प्रसङ्गलाई पुष्टि दिन मैले आफ्नो लागि लेखें, आँ गर्दा अलङ्कार बुझ्ने श्रीसमुदायलाई अगाडि देखा गच्छेअनुसारको सम्मान पुऱ्याउन सकिर्न भन्ने मलाई लागेको छ र मैले भन्न खोजेको पनि त्यही हो- प्रत्येक लेखकले आफ्नो लागि लेख्नुपर्छ, आफूलाई लागेको कुरा लेख्नुपर्छ । कुन लेखक स्वाभाविक र कृत्रिम त्यो छुट्टिन्छ । लक्ष्मीप्रसाद र सिद्धिचरण वर्गका कविहरूले आफ्ना कुरा लेख्नुभयो जे लेख्नुभयो त्यो सबैका लागि भयो, जसले आम जनताको लागि लेखे त्यो कतै पढिँदैन पनि कि ?

के हो त काव्य ? प्रश्न छुँदै छ, काव्य लेखिइरहेको छ, हजारौं वर्षदेखि त्यसको लक्षण र परिभाषा लेखिँदै छ, तर लेखिएन, आँकलन हुँदै छ, तर हुन सकेन । आलोचनाका पद्धतिको धेरै गढन्त गरियो, सीमित र सूत्रबद्ध घेरामा रहेर कल्पनाको अथाह सागरमा विचरण गर्ने कविको के मूल्याङ्कन गर्न सकियोस ।

विज्ञानले साहित्यलाई त्यति प्रभाव पार्न सकेन, यसको महिमा त घटाउँनै सकेन । आजका कवि लेखकहरूमा अलिकति वैज्ञानिक दृष्टिकोण भने कायम हुने नै भयो । विज्ञानका उपलब्धि केही उपभोग गर्न नपाए पनि जीवन चलन सक्छ, तर दृष्टिकोण भने वैज्ञानिक नभई चलन सक्तैन ।

विज्ञानले, आधुनिक विकासले, नवीन र नवीनतम दार्शनिक खोजहरूले पनि आजको जीवनलाई विशेष गरी नेपाली जीवनलाई प्रकाश दिन सकेको छैन, बाटोमा लगाउनका बदला दिगम्भ बनाइदिएको लक्षण समाजमा देखिइरहेको छ । संसारका देशहरू आधुनिक युगमा प्रवेश गर्न प्रारम्भ गरेको २०० वर्ष भयो, नेपाल आधुनिक युगमा प्रवेश गर्न लाग्दैमा आफ्ना राष्ट्रिय र सांस्कृतिक पक्षलाई पुनः उत्थान गर्न प्रतिबद्ध रहेको, त्यसको लागि त्याग गर्न र नयाँ सोच गर्न लागेको अनुभव गर्न सकिएको छैन । यसका लागि जिम्मेवार त समाजका हामी सबै छौं; तर आशा भने अरूबाट धेरै टुट्टा पनि कविकलाकारहरूबाट टुटेको छैन, जुन क्षेत्र सीमित र परिभाषित छैन, जसलाई देश र कालले छेक्नैत, त्यसले नयाँ दिशा दिन सक्छ । युरोपको रिनासामा कला र साहित्यको योगदान अरू क्षेत्रको भन्दा बढी रहेको छ ।

यस गन्थनको अन्त्य यहीं गर्न चाहन्छु, किनकि यसको अन्त्य छैन । नेपाली समाजमा निराशा बढेको छ । निराशाजन्य विकारहरू बढिरहेका छन् । जसलाई स्रष्टा भनिन्छ उहाँहरूको समक्ष समाजको एउटा कार्यकर्ताले भोगिरहेको समस्या प्रस्तुत गरिएको छ । यो अवसर दिने मदन पुरस्कार गुठीप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दै यहाँ उपस्थित सबैमा सम्मानपूर्वक धन्यवाद टर्काउँछु ।

